Frykowski M., Jażdżewska I, 2009, Środowisko lokalne gmin wiejskich jako czynnik zróżnicowania kapitału społecznego, [w:] F. Bylok, A. Kwiatek (eds.), Oblicza kapitału społecznego. Studium teoretyczno-empiryczne. Politechnika częstochowska. Wydział zarządzania. Częstochowa, p. 71-84

Maciej Frykowski,
Wyższa Szkoła Cosinus w Łodzi
Iwona Jażdżewska
Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk Geograficznych

ŚRODOWISKO LOKALNE GMIN WIEJSKICH JAKO CZYNNIK ZRÓŻNICOWANIA KAPITAŁU SPOŁECZNEGO

Streszczenie: Tematem opracowania są cechy środowiska lokalnego jako zmienne różnicujące zasoby i rodzaje kapitału społecznego. W tym ujęciu jest oto taki rodzaj jednostkowy zasobów, który zwiększa potencjał społecznego uczestnictwa i współdziałania na poziomie lokalnym. Składa się z trzech komponentów: zaufania (*trust*), podzielenia wartości i norm (*values*) oraz sieci kontaktów i relacji (*network*). Zasoby kapitału społecznego określone są przez łączną wartość zmiennych cząstkowych tworzących wymienione komponenty, a jego rodzaj – przez ich konfigurację. Badania mają na celu weryfikację hipotezy, w myśl której zmienne środowiskowe charakteryzujące poziom rozwoju ekonomicznego, a także aktywność społeczną mieszkańców gmin wiejskich różnicują rodzaj i zasoby kapitału społecznego. Podstawą dokonanych analiz były dane uzyskane w wyniku sondażu przeprowadzonego w 2005 roku na 997 osobowej próbie losowej mieszkańców wsi i małych miast województwa łódzkiego oraz dane statystyczne dotyczące poziomu ekonomicznego i aktywności społecznej ich mieszkańców.

Summary: The subject of the paper to the features of the local environment as variables differentiating the resources and types of social capital. Along these lines, it is a type of unit resource which increases the potential of social participation and cooperation at a local level. It consists of three components: trust, shared values and norms, as well as network of contacts and relations. The resources of social capital are defined by the combined value of the creating the aforementioned components, and its type – trough the means of their configuration. The research is aimed of the verification of the hypothesis that the environmental al variables characterizing the level of economic development and also the social activity of the inhabitants of the rural communities differentiate the type and resources of social capital. The basis for the research carried out was that of data acquired as a result of a survey carried out in 2005 on a sample of 997 inhabitants of villages and small towns in the province (voivodship) of Łódź, as well as statistical data relating to the economic level and social activity of their inhabitants.

Słowa kluczowe: Zmienne środowiskowe, kapitał społeczny, wskaźniki ekonomiczne, aktywność społeczna
Key words: Environmental variables, social capital, economic indicators, social activity

Przedmiotem opracowania jest oddziaływanie lokalnego środowiska społecznego na te przekonania, postawy i relacje jednostek, które tworzą kapitał społeczny. Pojęcie „środowiska społecznego" traktowane jest zgodnie z klasyczną definicją Floriana Znanieckiego[1], który przyjął, że „ogół grup i jednostek, z którymi w ciągu swego życia człowiek pozostaje w styczności prywatnie lub publicznie, bezpośrednio lub pośrednio, przelotnie lub trwale, osobiście lub rzeczowo, nazywamy środowiskiem społecznym tego osobnika". Tak pojmowane środowisko społeczne jest zlokalizowane w „przestrzeni społecznej", w obszarze, który „nie daje się określić przez żadne fizyczne wymiary i nie jest sprowadzalny do fizycznie pojętych odległości"[2]. Kiedy jednak obiektem zainteresowania staje się węższa kategoria „wtórnego" środowiska społecznego, czyli „ogółu osób (grup), z którymi osobnik wchodzi w powtarzające się styczności „dwustronne", czyli kontakty

[1] [za:] Rybicki P., 1969 *Struktura społecznego świata*, PWN, Warszawa
[2] Ibidem, s. 100

społeczne"[3], wówczas istotna staje się również przestrzenna. Odnosi się to zwłaszcza do mieszkańców wsi, dla których lokalne środowisko w znacznej mierze wyznacza obszar owego wtórnego środowiska społecznego.

Społeczność lokalna dysponuje mniejszymi lub większymi zasobami materialnymi i ludzkimi określającymi jej potencjał rozwojowy. Stan zasobów materialnych, w myśl teorii R. Putnam[4] wiąże się z wielkością kapitału społecznego. Istotnymi parametrami opisu lokalnego środowiska społecznego są zatem wskaźniki ekonomiczne określające zasobność budżetu gminy oraz przedsiębiorczość i standard życia jej mieszkańców. Innego rodzaju dane charakteryzują kapitał ludzki danej społeczności. Wymienić tu należy wskaźniki wykształcenia, a także zmienne demograficzne dotyczące struktury wieku i salda migracji.

Sieć kontaktów i relacji społecznych, tworząca kluczowy element kapitału społecznego, ma inny charakter w izolowanych, odległych od miasta gminach wiejskich, inny zaś w gminach podmiejskich. Stąd istotnym elementem ich opisu są zmienne ekologiczne, które informują o położeniu gminy względem miejskich ośrodków.

Można wysunąć hipotezę, że w środowisku wiejskim, z uwagi na większy niż w mieście zakres i siłę społecznej kontroli, oddziaływanie lokalnego środowiska społecznego w istotny sposób modyfikuje zaufanie, jakim darzą się mieszkańcy, gęstość i zasięg sieci społecznych interakcji, a także podzielane wartości i normy. Ponieważ wymienione czynniki budują kapitał społeczny zbiorowości, wspomniana hipoteza zakłada, że jego rodzaj i zasoby są określone w znacznej mierze przez zmienne charakteryzujące środowisko lokalne.

1. Zmienne środowiskowe jako zmienne niezależne

Weryfikacja przedstawionej hipotezy wymaga zastosowania specyficznej metody badań. Cechy środowiska stanowią zmienne, które można określić mianem **środowiskowych**. Jest to rodzaj zmiennych agregatowych, tworzonych przez obiektywne parametry opisu zbiorowości stanowiącej środowisko zamieszkania respondenta. W przypadku próby losowej przeprowadzonej w określonej przestrzeni geograficznej (wielkich miast, województw, regionów itp.) środowiskiem tym jest miejscowość, gmina lub, w przypadku miasta, osiedle.

Zmienne środowiskowe mogą pełnić zarówno funkcję deskryptywną jak i wyjaśniającą. W pierwszym przypadku służą one do porównania poszczególnych obszarów pod względem częstotliwości występowania badanych zjawisk i ich zróżnicowania przestrzennego. Jako przykład mogą służyć badania Wielisławy Warzywody-Kruszyńskiej i Jolanty Leder[5] (1998) dotyczące enklaw biedy na terenie Łodzi, gdzie podstawową jednostką analizy były wyznaczone przez Iwonę Jażdżewską kwartały ulic.

Jeżeli badania obejmują większy obszar, na przykład województwo łódzkie, wówczas takimi jednostkami są gminy. Jako parametry ich opisu mogą służyć dane statystyczne dotyczące rozwoju gospodarczego, struktury demograficznej mieszkańców, ich statusu społeczno – ekonomicznego oraz aktywności społecznej i politycznej. Mapy obrazujące przestrzenne zróżnicowanie tych zmiennych pozwalają na identyfikację rejonów o wysokich i niskich wskaźnikach badanych zja-

[3] Sowa K., 1971, *Środowisko społeczne mieszkańca wielkiego miasta*, Studia Socjologiczne 1/1971, s. 160-170
[4] Putnam R. 1995, *Demokracja w działaniu*, Znak, Kraków
[5] Warzywoda–Kruszyńska W., (red), 1998, *Żyć i pracować w enklawach biedy*, Instytut Socjologii UŁ, Łódź

wisk. Przestrzenne usytuowanie gminy w województwie również stanowi istotny czynnik modyfikujący warunki życia jej mieszkańców. W szczególności odnosi się do obszarów wiejskich. Dostępność komunikacyjna, sąsiedztwo oraz odległość od miasta[6], stanowią czynniki mogące różnicować nie tylko obiektywne możliwości, ale również postawy, akceptowane wartości i normy.

W analizach socjologicznych zmienne środowiskowe można traktować jako zmienne wyjaśniające. Jeżeli obszar badań stanowi wieś, wówczas poszczególne zmienne charakteryzujące gminę dostarczają istotnych informacji nie tylko o jakości życia w miejscu zamieszkania respondenta, ale również o jego „wtórnym" środowisku społecznym

Dotychczas w badaniach socjologicznych ten rodzaj zmiennych niezależnych stosowany był sporadycznie. Nieliczne przykłady dotyczą socjologii miasta. A. Hunter na początku lat siedemdziesiątych XX w., powtarzając badania R. Parka, stosował zmienne środowiskowe (*variables focused upon the community itself)* jako zmienne niezależne charakteryzujące lokalne środowisko społeczne w wymiarze statusowym: liczebność rodzin, ich przynależność etniczną i status ekonomiczny[7]. Założenia dotyczące wpływu czynnika środowiskowego na jednostkowe działania i postawy jest również zawarte *implicite* w tzw. teoriach makroekonomicznych wyjaśniających zachowania wyborcze. Dotyczy to zwłaszcza teorii modernizacji, zgodnie z którą wyższy poziom partycypacji politycznej występuje w rejonach zurbanizowanych i uprzemysłowionych. Z kolei teoria komunitariańska, która „zakłada, że uczestnictwu wyborczemu sprzyjają przede wszystkim silne więzi grupowe, poczucie wspólnoty, grupowa identyfikacja i tożsamość"[8], odwołuje się nie tylko do cech jednostkowych, ale również do właściwości lokalnego środowiska społecznego jako czynnika modyfikującego i w konsekwencji, zachowania wyborcze. Pomimo, że teorie te noszą miano makroekonomicznych, to poziom analizy zależy od przyjętej jednostki badawczej. Jeśli porównamy poziom zurbanizowania gmin, to mamy do czynienia ze zjawiskami na poziomie mezo. Przykładem takiego ujęcia są badania nad środowiskowymi uwarunkowaniami wyników wyborczych Samoobrony na terenie województwa łódzkiego, gdzie – zwłaszcza w gminach wiejskich – w 2005 roku partia A. Leppera cieszyła się znacznym poparciem[9].

Zmienne środowiskowe tworzą konkretny, lokalny wymiar relacji między zmiennymi rozwoju społeczno-gospodarczego, a zachowaniem jednostek na poziomie mikro.

2. Metody badań

Badania przeprowadzone w 2005 roku na próbie losowej liczącej 742 respondentów objęły gminy wiejskie w województwie łódzkim. Badane gminy były silnie zróżnicowane pod względem poziomu ekonomicznego, warunków zamieszkania, cech demograficznych i aktywności społecznej mieszkańców. Zastosowano metody klasyfikacji i regionalizacji, używane w geografii społeczno-ekonomicznej[10], które pozwoliły na podział gmin na rozłączne zbiory z punktu widzenia określonych kryteriów. Posłużono się kilkoma metodami taksonomii numerycznej, które

[6] W geografii społecznej te właśnie parametry określa się mianem zmiennych środowiskowych.
[7] Hunter A., *1974 Symbolic Communities. The Persistence and Change of Chicago's Local Communities*, The University of Chicago Press, Chicago and London 1974
[8] Cześnik M. 2007, *Partycypacja wsporcza w Polsce. Perspektywa porównawcza*, Scholar, Warszawa s. 23
[9] Frykowski M., Jażdżewska I., 2006, *Popularność Samoobrony a potencjał społeczno-ekonomiczny i kapitał społeczny gmin wiejskich województwa łódzkiego*, Studia Wyborcze t. I, Wydawnictwo ŁTN, Łódź, s. 111-130
[10] Jażdżewska I. 20017, Społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie gmin wiejskich w województwie łódzkim, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica 8, s. 63-83

pozwoliły na znalezienie podobieństwa między zespołami cech określającymi badane jednostki. Uwzględnienie kryteriów przestrzennych umożliwiło regionalizację danych.

Charakterystyka i klasyfikacja gmin wiejskich dotyczyła takich zmiennych jak: poziom rozwoju gospodarczego i potencjał ekonomiczny, struktura demograficzna, warunki zamieszkania, poziom rozwoju rolnictwa, wykluczenie społeczne, aktywność społeczna mieszkańców oraz położenie w sąsiedztwie miasta i dostępność komunikacyjną.

Kolejnym etapem była redukcja cech i wybór cech diagnostycznych. Brano pod uwagę przede wszystkim współzależność cech i ich rozkład. Do wyłonienia zespołu cech diagnostycznych zastosowano metodę składowych głównych.

W województwie łódzkim funkcjonuje 177 gmin, w tym: 18 gmin miejskich, 24 miejsko-wiejskich i 135 gmin wiejskich. Przedmiotem analizy były wyłącznie gminy wiejskie. Odpowiedzi na zadane pytania szukano poprzez analizę wybranych cech statystycznych zbieranych i udostępnianych przez GUS[11].

Cechy badanych gmin jako zmienne środowiskowe

Aktywność ekonomiczna gmin

Stan rozwoju gospodarczego i potencjału ekonomicznego gmin wiejskich w 2004 r. określały m. in. takie wskaźniki jak: udział podatku rolnego w dochodach budżetu gminnego, udziały w podatkach stanowiących dochody budżetów państwa podatek dochodowy od osób fizycznych dochody własne na 1000 mieszkańców, odsetek wydatków na inwestycje, odsetek osób pracujących w sektorze prywatnym, udział dochodów własnych w dochodach budżetu gminy, odsetek jednostek prywatnych w jednostkach REGON oraz liczba i średnia powierzchnia mieszkań oddanych do użytku w latach 1997-2004.

Najsilniejszą cechą opisującą aktywność ekonomiczną gmin wiejskich – wyodrębniony za pomocą metody składowych głównych - okazał się wskaźnik określający udział dochodów własnych w dochodach ogółem budżetów gmin. W większości gmin (80) wartość omawianego wskaźnika wynosi poniżej średniej dla województwa. Gminą wyróżniającą się największym udziałem dochodów własnych w budżecie ogółem (97,6%) jest przemysłowy Kleszczów, na obszarze którego funkcjonuje kopalnia i elektrownia. Jest to jedna z najbogatszych gmin w Polsce. Do grupy o bardzo dużym udziale tego wskaźnika (>60%) należą 3 gminy leżące w sąsiedztwie Łodzi: Rzgów, Pabianice, Ksawerów, oraz dwie w sąsiedztwie kopalni: Bełchatów i Rząśnia. Przeciwną kategorią stanowią gminy o małym udziale dochodów własnych w budżecie gminy a wśród niech te których omawiany wskaźnik nie przekracza 20%: Brąszewice, Rzeczyca, Cielądz, Klonowa, Czerniewice, Aleksandrów, Żelechlinek, Kiełczygłów, Lututów, Poświętne.

Rolnictwo

Istotną cechą różnicująca gminy wiejskie jest poziom rozwoju rolnictwa. Spadek udziału ludności zatrudnionej w rolnictwie wśród mieszkańców wsi jest faktem powszechnie znanym, co oznacza, że termin „gmina wiejska" przestał być synonimem gminy rolniczej, a wśród badanych jednostek istnieje kategoria gmin o charakterze nierolniczym.

Poziom rolnictwa określają takie wskaźniki jak odsetek powierzchni rolnych, odsetek pracujących w rolnictwie, odsetek podatku rolnego w ogólnych dochodach budżetu gminy i liczba pracujących w rolnictwie na 100 ha użytków rolnych, odsetek gospodarstw rolnych 5-10 ha. Ważnym wskaźnikiem określającym jest odsetek gospodarstw rolnych utrzymujących się z renty i emerytury.

[11] www.stat.gov.pl

Spośród badanych gmin wiejskich z jednej strony występują gminy o niewielkiej powierzchni użytków rolnych w stosunku do powierzchni gminy np. : w przemysłowej gminie Kleszczów odsetek powierzchni rolnych dochodzi do 26, w zalesionym Inowłodzu wynosi 28; z drugiej strony są gminy w których odsetek powierzchni rolnych przekracza 90 (Rzgów, Bedlno, Chąśno, Witonia, Zduny, Kocierzew Południowy). O zróżnicowaniu aktywności rolniczej świadczy udział podatku rolnego w budżetach, który waha się od 0,01% w Kleszczowie do 42,4% w Oporowie, a jego przeciętna wartość osiąga jedynie 12,6 %. Interesujący jest również rozkład liczby osób zatrudnionych w sektorze rolniczym. W trzech spośród 135 gmin wiejskich (Burzenin, Ostrówek, Regnów) nie zanotowano ani jednej osoby pracującej w sektorze rolniczym, pomimo że w tych gminach odsetek powierzchni rolnych waha się od 60-81% (wyniki NSP 2002). Są to gminy, w których około 20% gospodarstw rolnych utrzymuje się z emerytury i renty, a właściciele gospodarstw rolnych pracują również w innych gałęziach gospodarki kraju. W 77 gminach odsetek zatrudnionych w sektorze rolniczym nie osiąga pięciu procent.

Wysoki udział gospodarstw rolnych utrzymujących się z emerytury i renty oznacza słaby poziom rolnictwa. W sześciu gminach (Kocierzewie Południowym, Górze Świętej Małgorzaty, Czarnocinie, Oporowie, Kiernozi, Piątku) wskaźnik ten nie osiąga 10%, natomiast w czterech (Gomunicach, Żarnowie, Gidlach, Białaczowie) przekracza 40%.

Ludność

Kryterium cech demograficznych obejmowało m.in. wskaźniki struktury wieku (odsetek ludności w wieku przedprodukcyjnym, produkcyjnym i poprodukcyjnym), wskaźnik obciążenia demograficznego, współczynnik aktywności zawodowej[12] – wskaźnik wykształcenia[13] i saldo migracji w promilach.

W 135 gminach wiejskich województwa łódzkiego mieszkało w 2002 r. 747 470 osób, z których 24,1% było w wieku przedprodukcyjnym, 57,4% w wieku produkcyjnym a pozostałe 18,5% w wieku poprodukcyjnym [GUS]. Średnia gęstość zaludnienia wynosiła 54,16 osób na km^2 i była mocno zróżnicowana – od 24,6 osób na km^2 w gminie Poświętne do 516, 1 osób na km^2 w Ksawerowie i 466,8 osób na km^2 w Andrespolu. Większość gmin wiejskich charakteryzowała się gęstością zaludnienia w granicach 25-75 osób na km^2.

Dużym zróżnicowaniem charakteryzowało się również saldo migracji w promilach, które wahało się od -14,71 ‰ w gminie Słupia do 30,93‰ w Nowosolnej. Większość (82) gmin notowała ujemne saldo migracji, co oznacza niekorzystny odpływ mieszkańców trakcyjnym miejscem osiedlania się i przyciągającym nowych mieszkańców są przede wszystkim gminy wiejskie zlokalizowane w sąsiedztwie Łodzi, do których migrują mieszkańcy miast (Nowosolna, Andrespol, Rzgów, Dobroń, Dłutów) oraz w pobliżu miasta Bełchatowa (Bełchatów, Kleszczów)

Mieszkańcy w badanych gminach wiejskich byli słabo wykształceni, wykształcenie powyżej średniego miało przeciętnie 45 na 1000 mieszkańców, ale zanotowano tez gminy (Łanięta, Łęki Szlacheckie) gdzie ich liczba nie przekroczyła 25. Wyraźny korzystny wpływ na poziom wykształcenia ma sąsiedztwo miast, szczególnie Łodzi, wokół której można zauważyć najkorzystniejsze wartości wskaźnika wykształcenia w gminach wiejskich. W gminie Ksawerów położonej pomiędzy Łodzią o Pabianicami jest on najwyższy (105) a w sąsiednich gminach (Rz-

[12] Udział aktywnych zawodowo (pracujący i bezrobotni deklarujący gotowość podjęcia pracy, aktywnie poszukujący pracy) w liczbie ludności 15 lat i więcej.

[13] Liczba mieszkańców z wykształceniem powyżej średniego na 1000 mieszkańców

gów, Andrespol, Nowosolna, Zgierz, Parzęczew) nie spada poniżej 90 osób na 1000 mieszkańców.

Jako zmienne **lokalizacji przestrzennej** gmin przyjęto następujące cechy: położenie w sąsiedztwie gmin miejskich i Łodzi, przebieg drogi głównej, dróg podrzędnych i linii kolejowej.

Aktywność społeczna mieszkańców

Jako mierniki aktywności społecznej mieszkańców przyjęto frekwencję w wyborach do Sejmu w 2005 r i wyborach lokalnych w 2003 r., liczbę stowarzyszeń na 1000 mieszkańców oraz wyniki akcji Wielkiej Orkiestry Świątecznej Pomocy. Rysunek 1 ilustruje przestrzenne zróżnicowanie aktywności społecznej mieszkańców gmin wiejskich województwa (suma 4 wskaźników standaryzowanych)

Najbardziej zróżnicowany poziom społecznej aktywności występuje na wschód od Łodzi, gdzie gminy o najniższych wskaźnikach (np. Rawa Mazowiecka, -3,94) sąsiadują z gminami, w których są one najwyższe (Rogów, Słupia, Głuchów). Ponadto właśnie w tym rejonie sąsiadują ze sobą dwie gminy z najwyższego (skali powyżej 4) przedziału skali – Słupia i Głuchów z powiatu skierniewickiego, co w skali województwa jest przypadkiem unikalnym. Gminy te, wraz z Rogowem i Godzianowem tworzą obszar o wysokiej aktywności społecznej.

Zachodnia i południowo – zachodnia część województwa charakteryzuje się znacznie mniejszym zróżnicowaniem między gminami i ogólnie nieco wyższym poziomem aktywności społecznej w poszczególnych gminach wiejskich. Na południu województwa społeczna aktywność gaśnie, z wyjątkiem nielicznych gmin takich jak Kleszczów, w którym sprowadza się ona w głównej mierze do rekordowej (82%) frekwencji w wyborach lokalnych.

Generalnie można powiedzieć, że przestrzenne rozmieszczenie aktywności społecznej wskazuje na jej „wyspowy" charakter. Wartość bezwzględna jej wskaźnika jest niewielka, jeżeli uwzględnić charakterystykę lidera wszystkich rankingów, czyli gminy Słupia. Frekwencja w wyborach parlamentarnych wyniosła tu 55% choć należy do najwyższych w województwie, nie jest to wynik olśniewający. Ponadto na przykładzie Słupi wyraźnie widać, że aktywność mieszkańców nie bazuje kapitale kulturowym obejmującym liczną grupę mieszkańców. Świadczy o tym bardzo niski odsetek osób z wykształceniem średnim, dającym Słupi 160 miejsce w województwie. Również więź terytorialna mieszkańców tej gminy jest bardzo słaba, o czym świadczy wspomniany wyżej najniższy wskaźnik salda migracji (-14,7 ‰) mieszkańców. Podobnie jak w przestrzeni województwa, także w społeczności lokalnej nieliczni działacze społeczni tworzą enklawy wśród ogółu.

Rycina 1. Mapa aktywności społecznej w gminach wiejskich województwa łódzkiego w 2005 r. *Źródło: opracowanie własne*

3. Rodzaje kapitału społecznego, jego zasoby i struktura

Rozróżnienie między aktywnością społeczną, a kapitałem społecznym wynika z przyjętego za Pamelą Paxton[14] założenia traktującego ten ostatni jako potencjał, który może, lecz nie musi być wykorzystany w jednostkowych działaniach. W tym ujęciu dane dotyczące partycypacji wyborczej są traktowane jedynie jako interferencyjne wskaźniki informujące o jego zasobach. Kapitał społeczny stanowi rodzaj dobra odnawialnego, którego zasoby ulegają aprecjacji wraz z ich używaniem[15], dlatego zależność między kapitałem a partycypacją ma charakter dwustronny. Związki te przyjmują złożona postać, zwłaszcza, jeśli przyjmiemy, że zarówno kapitał społeczny jak i partycypacja obywatelska przybierają różne formy[16]. Przykładem odmiennego stanowiska jest koncepcja, zgodnie z którą zasoby przekształca się w kapitał wówczas, gdy znajdują zastoso-

[14] Paxton P., 1999. *Is the Social Capital Declining in the United States? A Multiple Indicator Assessment*. AJS, vol. 105/1, s.90-121

[15] Sobel J. 2002, *Can We Trust Social Capital?* Journal of Economic Literature, Vol XL, s. 139-154

[16] Starosta P. , Frykowski M., 2008, *Typy kapitału społecznego i wzory partycypacji obywatelskiej w wiejskich gminach centralnej Polski* [w:] M. Szczepański, K. Bierwiaczonek, T. Nawrocki (red.), Kapitały ludzkie i społeczne a konkurencyjność regionów, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice

wanie, gdy są inwestowane a kapitał społeczny jest sposobem wykorzystania zasobów dostępnych jednostce. Tym samym o jego istnieniu możemy mówić wówczas, gdy przejawia się w działaniach[17]. Niezależnie od oceny semantycznej takiego rozróżniania, stanowisko to nie uwzględnia specyfiki aktywności wyborczej. Zdaniem Putnama[18] wysoka frekwencja w wyborach lokalnych może świadczyć nie o kapitale społecznym mieszkańców, ale o silnych zależnościach klienckopatronackich. Podobne zjawisko wysokiej frekwencji wyborczej przy równoczesnych braku kapitału społecznego miało miejsce w opisanym przez E. Banfielda Montegrano w biednych regionach południowych Włoch[19]. Polskim odpowiednikiem tego uwarunkowań partycypacji wyborczej jest tzw. Aktywność mobilizacyjna zwiększająca frekwencję wyborczą pomimo niskich zasobów kapitału społecznego jak i ludzkiego[20].

Zgodnie z przedstawionym wyżej założeniem, związek między zmiennymi środowiskowymi dotyczącymi aktywności społecznej współmieszkańców, a zasobami kapitału społecznego powinien być ustalony empirycznie. Zależność ta ma charakter dwustronny. Zgodnie z teorią, kapitał stanowi rodzaj dobra odnawialnego, którego zasoby ulegają aprecjacji wraz z ich używaniem[21]. Działania podejmowane na rzecz społeczności lokalnej nie tylko sa rezultatem określonych postaw tworzących kapitał, ale również przyczyniają się do jego modyfikacji.

Liczne teorie kapitału społecznego łączy przekonanie, że jego elementy egzystują w ramach trzech atrybutów życia społecznego: sieci kontaktów, podzielanych norm i wartości oraz różnych odmian zaufania. Jako pragmatyczne kryterium klasyfikacji typów kapitału społecznego można przyjąć rodzaj podmiotu, któremu przynoszą one korzyść, od jednostek, do społeczeństwa w skali makro. Można zatem wyróżnić pewne hipotetyczne typy kapitału społecznego: „indywidualny", „wewnątrzgrupowy", „komunalny" (obejmujący społeczność lokalną) lub „ogólnospołeczny". Wymienione typy kapitału sprzyjają kształtowaniu specyficznych wzorów społecznej partycypacji.

Ten typ kapitału społecznego, który przynosi korzyści lokalnej społeczności możemy określić jako „istniejący w danej zbiorowości potencjał społecznego uczestnictwa i współdziałania w oparciu o podzielane wartości i normy, sieć kontaktów oraz wzajemne zaufanie". Takie zdefiniowanie „lokalnego" kapitału społecznego nawiązuje do koncepcji autorstwa Paxton, która wychodzi z założenia, że różne czynniki prowadzą do podejmowania działań w celu rozwiązania problemów społeczności lokalnej[22]. Może to być zaufanie do współmieszkańców lub do władz lokalnych, określane mianem pionowego, silna więź z własną miejscowością, a także gęsta sieć kontaktów ułatwiająca m.in. wymianę informacji lub wysoki stopień uczestnictwa społecznego. Kapitał społeczny lokalnej zbiorowości przybiera zatem szczególną postać. Jego potencjał wzrasta, gdy rośnie łączna wartość suma jego części składowych. Przyjmując powyższe założenie, można przedstawić potencjał kapitału społecznego jako **sumę wartości wskaźnikowych poszczególnych składników**.

---

[17] Giza-Poleszczuk A., Marody M., Rychard A., *Strategie i system. Polacy w obliczu zmiany systemowej*. IFiS PAN, Warszawa

[18] Putnam R, 1995, *Demokracja w działaniu*, Znak, Kraków

[19] Banfield E., 1958 *The Moral Basic of s Backward Society,* Glencoe, Illinois Free Pres

[20] Starosta P. , Stanek O., 2005*, Zaangażowanie polityczne mieszkańców wiejskich i małomiasteczkowych społeczności lokalnych w Bułgarii, Kandzie, Polsce i Rosji*, Przegląd Socjologiczny, T.LI/12005, s. 109-143

[21] Sobel J. 2002, *Can We Trust Social Capital?* Journal of Economic Literature, Vol XL, s. 139-154

[22] Paxton P., 1999. *Is the Social Capital…* op. cit

Możemy wyróżnić trzy komponenty kapitału społecznego: zaufania *(trust)*, sieci kontaktów *(network)* oraz akceptowanych wartości i norm *(values)*. Każdy z nich zawiera trzy składniki (ryc. 2).

Rycina 2 Model „TVN" kapitału społecznego

Źródło: opracowanie własne

Istotną właściwością kapitału społecznego na poziomie lokalnym jest jego wewnętrzna spójność; jej ilustrację stanowią dwustronne wzory łączące trzy komponenty.

Komponent zaufania (T) wyznaczają:

1. Zaufanie do osób znanych. Reprezentują je ci, którzy mają zaufanie do sąsiadów i innych mieszkańców swojej miejscowości
2. Zaufanie społeczne, którego wskaźnikiem jest pozytywna odpowiedź na pytanie „Czy uważa P., że większości ludzi można zaufać?"
3. Zaufanie do władz lokalnych (tzw. zaufanie pionowe)

Komponent sieci kontaktów (N) wyznaczają trzy elementy:

1. Sieć kontaktów nieformalnych. Wskaźnikiem jest znaczna liczba przyjaciół i bliskich znajomych
2. Sieć kontaktów formalnych. Jako wskaźnik służy uczestnictwo w organizacjach lub stowarzyszeniach
3. Sieć kontaktów wirtualnych. Wskaźnikiem jest intensywne korzystanie z poczty elektronicznej.

Komponent wartości i norm (V) wyznaczają:

1. Wiarygodność – przekonanie o konieczności dotrzymywania zobowiązań;
2. Rygoryzm moralny – przekonanie, że zawsze można odróżnić dobro od zła;

3. Patriotyzm lokalny – silna więź z miejscowością zamieszkania,

Tabela 1. Wartość trzech komponentów i zmiennych cząstkowych kapitału społecznego w gminach wiejskich województwa łódzkiego w 2005 r.

Element	Zaufanie do osób znanych	Zaufanie społeczne	Zaufanie do władz lokalnych	Wiarygodność	Rygoryzm moralny	Patriotyzm lokalny	Sieć kontaktów nieformalnych	Sieć kontaktów formalnych	Sieć kontaktów wirtualnych
Odsetek	**0,528**	**0,342**	**0,550**	**0,218**	**0,487**	**0,349**	**0,357**	**0,090**	**0,088**
Komponent	Zaufanie (T)			Wartości i normy (V)			Sieć kontaktów (N)		
Wartość łączna	**1,420**			**1,054**			**0,535**		

Źródło: opracowanie własne

Suma dziewięciu elementów tworzy zmienną zasobów kapitału społecznego. Im mniej osób przejawia właściwości opisane w modelu, tym potencjał lokalnego kapitału społecznego jest mniejszy. Natomiast związki między elementami świadczą o jego spójności. Na przykład brak istotnych statystycznie zależności oznacza, że poszczególne czynniki są rozproszone: osoby dysponujące siecią kontaktów nie przejawiają troski o dobro wspólne i nie dotrzymują zobowiązań, a ci, którzy uznają współmieszkańców za godnych zaufania, nie mają kontaktów ani dostępu do informacji. Zjawisko to, określane mianem dekompozycji cech kapitału społecznego, jest na naszym gruncie raczej regułą, niż wyjątkiem, o czym świadczą wyniki dotychczasowych badań.

Zwraca uwagę bardzo wysoki (34,2%) wskaźnik zaufania społecznego. Jak wynika z badań CBOS-u średnia krajowa oscyluje wokół 20%, a wartość tego wskaźnika w środowisku wiejskim była dotąd **niższa** od średniej. Ponieważ zaufanie do osób znanych i do lokalnych władz pozostało na dotychczasowym, wysoki poziomie, stąd też relatywnie wysoka wartość komponentu zaufania. Rozkład sumarycznej zmiennej kapitału społecznego (rys. 3) potwierdza przypuszczenia o rozproszeniu jego poszczególnych elementów.

Niemal dwie trzecie badanych to osoby łączące dwie, trzy lub najwyżej cztery cechy tworzące składniki kapitału społecznego, a niemal 4,5% nie przejawia żadnej z cech tworzących ten potencjał. Żaden z respondentów nie łączy wszystkich, nawet ośmiu spośród dziewięciu zmiennych cząstkowych.

Rys 3. Rozkład zmiennej lokalnego kapitału społecznego w gminach wiejskich województwa łódzkiego w 2005 r. *Źródło: opracowanie własne*

Zmienne środowiskowe a kapitał społeczny

Zmienne rozwoju gospodarczego

Poziom rozwoju gospodarczego gminy, mierzony kluczowym wskaźnikiem udziału dochodów własnych w dochodach budżetów gmin[23] nie jest istotny dla zmiennych kapitału społecznego, z wyjątkiem negatywnej zależności z wskaźnikiem wiarygodności w komponencie V (akceptowanie wartości i norm). Przekonanie, że należy dotrzymywać zobowiązań, nawet, kiedy przynosi to stratę jest dwu i półkrotnie częściej w gminach najsłabszych ekonomicznie niż w najsilniejszych.

Prawidłowość, zgodnie z którą sukces ekonomiczny gminy i jej mieszkańców idzie w parze z nieprzestrzeganiem zasad etycznych, była dostrzeżona przez wielu autorów. Traktowano ja jako dziedzictwo poprzedniego systemu, bądź to w postaci „brudnych wspólnot"[24], bądź jako kapitał sieciowy przeznaczony wyłącznie do realizacji partykularnych celów[25]. A Bartoszek interpretuje

[23] Za: Gorzelak G., Jałowiecki B., *Koniunktura gospodarcza i mobilizacja społeczna w gminach '95: raport z I etapu badań*, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego, warszawa 1996 (16)
[24] Podgórecki A. 1995, *Społeczeństwo polskie*, Wydawnictwo WSP, Rzeszów ; Wincenty D., 2004, *Brudny kapitał społeczny – społeczne uwarunkowania i zagrożenia dla demokracji*, [w:] M. Szczepański, A. Śliz (red.), *Obywatel w lokalnej społeczności*, Studia i szkice socjologiczne, Śląskie Wydawnitwo Naukowe, Tychy-Opole.
[25] Sik E., Wellman B., 1999, *Network Capital In Capitalist, Communist, and Postcommunist Countries*, [w:] B. Wellman [red.], Networks in the Global Village: *Life in Contemporary Communities*. Boulder: Westview

to zjawisko jako przejaw racjonalnego dostosowania się mieszkańców lok lanych społeczności do warunków stwarzanych przez miejscowe elity: „Powstają swoiste układy sprzężonych postaw, które narzucają imitację zachowań osób ulokowanych bliżej centów władzy lokalnej. Za najbardziej poprawne wyjaśnienie mechanizmów blokujących rozwój kapitału aktywności społecznej uważam opisanie struktury interesów różnych aktorów sceny publicznej, którzy zajmują na niej określone domeny. Tworzy się sieć względnie zrównoważonych wpływów, a egoistycznie zorientowani liderzy blokują wszelkie zagrażające im inicjatywy społeczne. Roszczą oni sobie równocześnie prawo do kontrolowania i zawłaszczania działań innych, jeżeli mogą je wykazać jako swoje sukcesy”[26]. Z drugiej strony w gminach, w których poziom rozwoju rolnictwa jest wyższy, rośnie wartość komponentu V; (R=0,134) , na co składa się rygoryzm (R=0,100) i wiarygodność (R=0,134). Na przykład odsetek respondentów twierdzących, że należy dotrzymywać zobowiązań w gminach o najwyższym poziomie rozwoju rolnictwa wynosi 0,38, a w gminach, które reprezentują najsłabszy poziom rolnictwa – jedynie 0,14

Zmienne społeczno-demograficzne

Spośród zmiennych demograficznych statystycznie istotne dla zróżnicowania wartości komponentów kapitału społecznego okazały się dwie: **saldo migracji** oraz **poziom wykształcenia** mieszkańców. Dodatnie saldo migracji świadczy o atrakcyjności terenu dla przybyszów i relatywnie silnej więzi terytorialnej. W gminach wiejskich województw łódzkiego dodatnie saldo migracji wiążę się z większym zaufaniem do sąsiadów i współmieszkańców. Wyraża je 58% respondentów w gminach o najwyższym, a 44% w gminach o najniższym (poniżej 4‰) saldzie migracji.

Wśród relatywnie lepiej wykształconych mieszkańców maleje (R=0,128) wskaźnik moralnego rygoryzmu, co zmniejsza w niewielkim stopniu (R=1,11) wartość komponentu V. Liczebność kategorii relatywistów jest wyższa o 67% w gminach o najwyższym odsetku osób z wykształceniem przynajmniej średnim. Chociaż liczba tych osób jest niewielka, zatem wydaje się, to jednak wywierają oni duży wpływ na pozostałych mieszkańców jako istotna grupa odniesienia

Z drugiej strony, wyższy wskaźnik wykształcenia wywiera pozytywny wpływ na rozległość sieci kontaktów, zwłaszcza w wymiarze formalnym (R=0,95). Równoważy to ujemny wpływ na komponent V co sprawia, że zmienna środowiskowa wykształcenia nie różnicuje łącznych zasobów kapitału społecznego

Zmienne lokalizacji

Lokalizacja gminy wobec ośrodka wielkomiejskiego oraz jej komunikacyjna dostępność nie różnicują w istotnej mierze zasobów kapitału społecznego. Spośród zmiennych cząstkowych, istotna okazała się wartość komponentu V (wartości i norm) zróżnicowana w zależności od dystansu przestrzennego do Łodzi. W gminach położonych bezpośrednim sąsiedztwie aglomeracji wartość komponentu V spada. Średnia jego wartość w gminach podłódzkich wynosi 0,72, a w pozostałych – 1,05 W największej mierze dotyczy to zmiennej rygoryzmu moralnego: 70% mieszkańców gmin podłódzkich uważa, że to, co jest dobrem, a co złem zależy od okoliczności i punktu widzenia, podczas gdy taki relatywizm jest akceptowany przez niecałą połowę mieszkańców pozostałych gmin.

[26] Bartoszek A., 2006, Kapitał społeczny a praktyka lokalna – paradoksy więzi regionalnych i wspólnotowych [w:] M. Szczepański, A. Śliz (red.) Kapitały: ludzie i instytucje Studia i szkice socjologiczne, Śląskie Wydawnictwo Naukowe, Tychy,

Aktywność społeczna mieszkańców

Zależność między kapitałem społecznym jednostek, a aktywnością społeczną w gminie jest odmienna niż w przypadkach pozostałych zmiennych niezależnych. Zgodnie z teorią kapitału społecznego[27], koncentracja jego elementów cząstkowych powinna dawać rezultat w postaci zwiększonej aktywności społecznej, zatem związek między tymi zmiennymi informuje raczej o efektywności kapitału społecznego, niż wyznacznikach jego zasobów. Z drugiej strony można założyć, że istniejąca sieć instytucjonalna w postaci stowarzyszeń i organizacji przyczynia się do formowania postaw tworzących kapitał społeczny; takie cele zawarte są w statusach wielu stowarzyszeń. Tymczasem okazało się, że liczba stowarzyszeń nie różnicuje w istotny sposób zmiennych cząstkowych i zmiennej syntetycznej kapitału społecznego, wpływając jedynie w znikomym stopniu na lokalną więź terytorialną (R=0,098).

Ponadto analiza korelacyjna wykazała brak związku aktywności wyborczej współmieszkańców z sumaryczną zmienna kapitału społecznego. Oznacza to, że wiejskie i małomiasteczkowe zbiorowości terytorialne nie tworzą środowisk wyznaczających wzorce obywatelskiej aktywności, a niewielkie zasoby kapitału społecznego są nie tylko rozproszone, ale również nieefektywne.

Zakończenie

Model „TVN" lokalnego kapitału społecznego pełni rolę analogiczną do weberowskiego typu idealnego, gdyż umożliwia pomiar realnych zjawisk przez porównanie ich z nieistniejącym w rzeczywistości wzorcem. Badania potwierdziły niewielki potencjał kapitału społecznego i dekompozycję jego elementów w środowisku wiejskim województwa łódzkiego. Dane wskazują na występowanie dwóch odmiennych rodzajów kapitału społecznego. Pierwszy bazuje na tradycyjnych wartościach, wiarygodności i zaufaniu najbliższego kręgu znanych osób. Występuje częściej w gminach rolniczych, odległych od wielkomiejskich aglomeracji, o mniejszym odsetku osób z wyższym wykształceniem Jest to swoista odmiana kapitału określanego przez R. Putnama[28] jako integracyjny (*bonding social capital*),wzbogaconego o komponent normatywny. Drugi rodzaj kapitału społecznego ma za podstawę sieć kontaktów i występuje częściej w zurbanizowanych gminach, w których warunki życia standardem mieszkań są lepsze, ale lokalna więź bazuje raczej na wspólnocie interesów, niż wartości i norm. Jest to rodzaj kapitału pomostowego (*bridging)*, ułatwiającego wymianę informacji i porozumienie ponad podziałami grupowymi. Wiąże się on jednak z partykularyzmem i relatywizmem etycznym. Zmiana tego stanu rzeczy będzie możliwa pod warunkiem poszerzenia sfery zachowań etycznych w życiu publicznym.

Literatura

Banfield E. 1958, *The Moral Basis of a Backward Society,* Glencoe, Illinois Free Press,

Bartoszek A., 2006, *Kapitał społeczny a praktyka lokalna – paradoksy więzi regionalnych i wspólnotowych* [w:] M. Szczepański, A. Śliz (red.) Kapitały: ludzie i instytucje Studia i szkice socjologiczne, Śląskie Wydawnictwo Naukowe, Tychy.

[27] Paxton P., 1999. *Is the Social Capital…* op. cit

[28] Putnam R. D. 2000, *Bowling Alone. The Collapse and Survival of American Community*, Touchstone, New York

Cześnik M. 2007, *Partycypacja wsporcza w Polsce. Perspektywa porównawcza*, Scholar, Warszawa.
Frykowski M., 2005, *Zaufanie społeczne mieszkańców Łodzi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
Frykowski M., Jażdżewska I., 2006, *Popularność Samoobrony a potencjał społeczno-ekonomiczny i kapitał społeczny gmin wiejskich województwa łódzkiego*, Studia Wyborcze t. I, Wydawnictwo ŁTN, Łódź, s. 111-130.
Fukuyama F. 1997, *Zaufanie. Kapitał społeczny jako droga do dobrobytu*. PWN, Warszawa
Giza-Poleszczuk A., Marody M., Rychard A., *Strategie i system. Polacy w obliczu zmiany systemowej*. IFiS PAN, Warszawa.
Gorzelak G., Jałowiecki B., *1996, Koniunktura gospodarcza i mobilizacja społeczna w gminach '95: raport z I etapu badań*, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego, Warszawa.
Hunter A., 1974, *Symbolic Communities. The Persistence and Change of Chicago's Local Communities*, The University of Chicago Press, Chicago and London.
Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkańców. Podstawowe informacje z narodowego spisu ludności i mieszkańców oraz powszechnego spisu rolnego w gminach. Województwo łódzkie, 2003," Urząd Statystyczny w Łodzi, Łódź.(płyta CD).
Jażdżewska I. 20017, *Społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie gmin wiejskich w województwie łódzkim*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica 8, s. 63-83
Paxton P., 1999. *Is the Social Capital Declining in the United States? A Multiple Indicator Assessment*. AJS, vol. 105 Number 1, July.
Podgórecki A. 1995, *Społeczeństwo polskie*, Wydawnictwo WSP, Rzeszów.
Putnam R, 1995, *Demokracja w działaniu*, Znak, Kraków.
Putnam R. D., 2000 *Bowling Alone. The Collapse and Survival of American Community*, Touchstone, New York.
Rybicki P. 1969, *Struktura społecznego świata*, PWN, Warszawa.
Sik E., Wellman B., 1999, *Network Capital In Capitalist, Communist, and Postcommunist Countries*, [w:] B. Wellman [red.], *Networks in the Global Village: Life in Contemporary Communities*. Boulder: Westview
Sobel J. 2002, *Can We Trust Social Capital?* Journal of Economic Literature, Vol XL, s. 139-154
Sowa K., 1971, *Środowisko społeczne mieszkańca wielkiego miasta*, Studia Socjologiczne 1/1971, s. 160-170.
Starosta P. , Frykowski M., 2008, *Typy kapitału społecznego i wzory partycypacji obywatelskiej w wiejskich gminach centralnej Polski* [w:] M. Szczepański, K. Bierwiaczonek, T. Nawrocki (red.), *Kapitały ludzkie i społeczne a konkurencyjność regionów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
Starosta P. , Stanek O., 2005, *Zaangażowanie polityczne mieszkańców wiejskich i małomiasteczkowych społeczności lokalnych w Bułgarii, Kandzie, Polsce i Rosji*, Przegląd Socjologiczny, T.LI/12005, s. 109-143.
Warzywoda–Kruszyńska W. (red), *Żyć i pracować w enklawach biedy*, 1998, Instytut Socjologii UŁ, Łódź.
Wincenty D., 2004, *Brudny kapitał społeczny – społeczne uwarunkowania i zagrożenia dla demokracji*, [w:] M. Szczepański, A. Śliz (red.), *Obywatel w lokalnej społeczności*, Studia i szkice socjologiczne, Śląskie Wydawnictwo Naukowe, Tychy-Opole.